

УДК: 376:37.02-6

Алла Душка,

доктор психологічних наук, доцент

ORCID 0000-0003-0805-7813

e-mail: a050999100@gmail.com,

Alla Dushka,

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor.

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, Україна.

Institute of Special Pedagogy and Psychology named after Mykola Yarmachenko, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

Вікторія Міронова,

аспірант,

e-mail: Childs.victory@gmail.com

Victoria Mironova,

postgraduate.

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, Україна.

Institute of Special Pedagogy and Psychology named after Mykola Yarmachenko, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ РЕАБІЛІТАЦІЇ СІМЕЙ, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

THE MAIN APPROACHES OF FAMILY REHABILITATION, WHAT EDUCATIONAL CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз та осмислення існуючих напрямків у роботі з родиною, яка виховує дитину з особливими освітніми потребами (ООП): соціально-правовий, медичний, психологічний, педагогічний. Сфокусована увага на тому, що тільки в останнє десятиліття психологічне консультування стало розглядатися як окремий і самостійний вид допомоги родині, яка виховує дитину з ООП. Зазначені основні принципи роботи педагогів, психологів, дефектологів з родиною, визначені закономірності поведінки батьків у процесі педагогічного консультування.

Виділені основні характеристики та параметри психолого-педагогічної роботи: діагностика рівня психічного розвитку й навичок дитини; складання індивідуальної комплексної програми реабілітації та своєчасне її коригування; організація й проведення логопедичної, навчальної та трудової діяльності, а також соціально-побутової орієнтації; психологічне консультування батьків; освоєння та впровадження нових педагогічних і соціальних технологій; розробка методик для соціально-побутової орієнтації. Зазначено, що психологічний супровід здійснюється в процесі спілкування з дитиною, з родиною, їхньої життєдіяльності. Це, насамперед, консультування профілактико-психотерапевтичного характеру, яке інформує та пов'язане з розкриттям загальних тенденцій розвитку дитини з ООП, її відносин зі світом і сімейних взаємин.

Ключові слова: реабілітація, дитина з особливими освітніми потребами (ООП), психологічне консультування, психологічний супровід.

Abstract. The article provides a theoretical analysis and understanding of existing directions in working with a family raising a child with special educational needs (SEN): socio-legal, medical, psychological, pedagogical. Attention is focused on the fact that only in the last decade psychological counseling began to be considered as a separate and independent type of assistance to a family raising a child with ASD. The main principles of the work of teachers, psychologists, defectologists with the family are specified, the patterns of parents' behavior in the process of pedagogical counseling are determined.

The main characteristics and parameters of psychological and pedagogical work are highlighted: diagnosis of the child's level of mental development and skills; preparation of an individual comprehensive rehabilitation program and its timely correction; organization and conduct of speech therapy, educational and work activities, as well as social and everyday orientation; psychological counseling of parents; development and introduction of new pedagogical and social technologies; development of methods for social and household orientation.

It is noted that psychological support is carried out in the process of communication with the child and his family, his life activities. This is, first of all, counseling of a preventive and psychotherapeutic nature, which informs and is related to the disclosure of general trends in the development of a child with OOP, his relations with the world and family relationships.

Key words: rehabilitation, child with special educational needs (SEN), psychological counseling, psychological support.

Актуальність дослідження. У науковій літературі виділяється цілий ряд напрямків у роботі з родиною, що виховує дитину з особливими освітніми потребами (ООП): соціально-правовий, медичний, психологічний, педагогічний. І тільки в останнє десятиліття психологічне консультування стало розглядатися як окремий і самостійний вид допомоги родині, що виховує дитину з ООП. Науковцями закладені основні принципи роботи педагогів, психологів, дефектологів з родиною, визначені закономірності поведінки батьків у процесі педагогічного консультування (Б.В. Андрейко, Н. В. Грабовенко, Т. Д.Ілляшенко, Т. В. Жук, М. І. Мушкевич, О. О.Реброва).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій засвідчує, що досліджувана проблема є предметом активних обговорень, прогнозів та системних досліджень вчених і практиків. Існуючі форми роботи фахівців з родиною, спрямовані на навчання батьків ефективним і розвиваючим способам взаємодії з дитиною в побутових і навчальних ситуаціях, стали теоретичною й практичною основою для створення нових організаційних форм допомоги родині в реабілітації дитини з ООП (Н.А. Бастун, Л.П. Сиволоцька, О.В. Хмизова, Н.В. Остапенко).

Звичайно, самостійно без підтримки родині буде дуже важко впоратися з випробуванням, що випало на її долю, і успіх реабілітації багато в чому буде залежати від злагодженості й узгодженої роботи різних фахівців. Однак вони займають позицію консультантів і помічників, а провідна роль у цьому трудомісткому й тривалому процесі все-таки приділяється найближчим і найріднішим для дитини людям – батькам.

У вітчизняних і закордонних дослідників накопичився досить великий досвід різних видів допомоги дітям з ООП. Але, як показало вивчення цього досвіду, у ньому не отримало достатнього відображення залучення психологічних можливостей оточення дитини з ООП й, насамперед, її родини. Але ж саме тут для найбільш повної й доцільної допомоги дитині необхідно використовувати всі можливості соціально-психологічної реабілітації та соціальної роботи.

На думку О. Царькової, Г. Варіної «для виховання й найбільш сприятливого розвитку дитини з ООП дуже важлива адекватна адаптація родини до її стану» [23]. В цьому випадку мова повинна йти не тільки про адаптацію, але й про використання реабілітаційного потенціалу родини. Кожна родина для цього має значні соціально-психологічні можливості.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз підходів реабілітації сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами (ООП).

Методи дослідження. Для досягнення мети було використано аналіз, порівняння та систематизація сучасних науково-методичних, вітчизняних та зарубіжних літературних джерел із психології.

Результати дослідження. Поява дитини з ООП у родині призводить до виникнення різних соціальних і психологічних внутрішньосімейних явищ, які далеко не завжди сприятливо позначаються на родині й на самій дитині. Одні батьки замикаються в собі, впадають у депресію; інші починають обвинувачувати один одного; треті розходяться, і дитина, як правило, залишається з матір'ю; багато родин і не розпадаються, і не живуть разом, при цьому створюється ситуація, коли одна мати змушена вирішувати всі проблеми при повній відсутності підтримки й допомоги з боку інших членів родини. Початковий період вважається найбільш важким в особистих відносинах членів родин, що мають дитину з ООП.

До основних напрямків психолого-педагогічної роботи відносяться:

- діагностика рівня психічного розвитку й навичок дитини;

- складання індивідуальної комплексної програми реабілітації й своєчасне її коригування;
- організація й проведення логопедичної, навчальної й трудової діяльності, а також соціально-побутової орієнтації;
- психологічне консультування батьків;
- навчання батьків основам реабілітації;
- освоєння й впровадження нових педагогічних і соціальних технологій;
- визначення критеріїв ефективності реабілітації;
- розробка методик для соціально-побутової орієнтації.

Технології реабілітації дітей з ООП припускають обов'язкове включення батьків у реабілітаційні заходи, відвідування мамами й татами занять з навчання основам соціально-психологічної реабілітації, збори батьків, щоб конкретизувати подальшу роботу з дитиною в домашніх умовах. Таким чином, йде спільне навчання дітей і батьків вмінням та навичкам незалежного життя.

Підходи до вирішення проблеми реабілітації сімей з дітьми з ООП різноманітні. Консультування таких родин, або одного з батьків має свої певні особливості.

Консультування батьків, які мають дитину з ООП і саму дитину опирається на наступні принципи:

- 1) необхідність, у тому числі в критичні періоди супроводу;
- 2) обов'язковість - соціальне замовлення;
- 3) комплексність;
- 4) постійний характер, у тому числі - періодичні консультації і т.д.;
- 5) взаємодія підсистем роботи психолога з дитиною, з батьками й іншими фахівцями .

Існують важливі відмінності консультування родини, яка має дитину з ООП, від існуючих у цей час систем консультування. По-перше, у рамках сімейного або віково-психологічного консультування передбачається повна

добровільність звертання до фахівця. Це означає достатню вмотивованість, емоційну готовність до зустрічі, бажання викласти все, що видається важливим. У випадку консультування дитини з підозрою на розвиток, що відхиляється, родина «спонукається» до консультування якимось фахівцем (або соціумом), які запідозрили порушення розвитку в дитини - тобто за направленням (або, що є більш м'яким - «за порадою»).

По-друге, стандартне консультування припускає можливість для родини в будь-який момент припинити спілкування з фахівцем. Практика консультування дітей з ООП показує, що в деяких випадках родина не доводить до кінця консультування або, незадоволена результатами обстеження, починає шукати іншого, «більш зручного» фахівця, який після повторного обстеження надав би більш сприятливу інформацію, що відповідає наявним потребам і стану батьків. Подібна поведінка родини одержала назву «ходіння по колу спеціалістів». Виходячи з принципу дотримання інтересів дитини, необхідно «утримати» батьків від передчасного переривання консультування, дати можливість проведення психокорекційної роботи в повному обсязі, добитися мінімуму кількості відвідувань інших установ і фахівців з метою «зняття» або пом'якшення діагнозу, досягти адекватного усвідомлення батьками проблеми й прийняття правильних рішень з виховання та навчання дитини з ООП.

Типові проблеми батьків дітей з ООП і напрямки їх корекції:

- пасивне відношення до життя й до хвороби дитини - воно припускає необхідність активізації - через осмислення успіхів родини й трансляцію успіхів батьків з інших родин, що займають активну позицію, виявлення та дослідження дитини й батьків від їхньої пасивності;
- негативне відношення до життя, у тому числі депресивні установки й стани - переформулювання (позитивне переосмислення);
- позитивне відношення до життя і стану дитини - потрібна допомога родині в напрямку виявлення «фіктивних цілей» й заміни «реальними» цілями;

- захисна поведінка, у тому числі ігнорування хвороби, вимагає від консультанта допомоги родині в напрямку розвінчання ілюзій «нормальності» і «здоров'я» дитини на противагу необхідності постійної турботи про її розвиток;

- поведінка сорому- припускає в роботі із клієнтами виявлення «загальності» обмежень у житті людей, аналіз процесу стигматизації, можлива «корекція середовищем»;

- гіперопікуючі батьки- допомога їм передбачає спільний пошук причин гіперопіки - страху батьків за життя дитини й страху показатися нелюблячими батьками, приховані тенденції до придушення емоцій;

- синдром хронічної втоми - припускає допомогу в розвитку позитивного самовідношення й прийняття ситуації як «життєвого виклику», екзистенціального завдання, необхідна підтримка почуття гордості за свою працю, розвиток взаємовідносин подружньої пари з метою посилення її внутрішніх ресурсів, налагодження тісних форм взаємопідтримки подружжя та дитини;

- осмислення хвороби дитини як «покарання», почуття провини - необхідна розробка уявлень батьків про їхню провину в напрямку пошуку ірраціональних упереджень, можлива «цілеорієнтована» трансформація проблемних ситуацій, їхнє ціннісне осмислення;

- іпохондричні реакції - істеричного або змішаного типів - вимагають допомоги в корекції «образу Я» і «образу дитини» у батьків, продуктивні комплексні, у тому числі, тілесно-орієнтовані методи допомоги, виявлення «несумісних симптомів»;

- проблеми часткового прийняття дитини й почуття провини - продуктивний аналіз неможливості повного прийняття та корисності, ролі неприйняття в позитивному розвитку дитини, аналіз можливих схем маніпулювання дитиною батьками, що підтримують і експлуатують їхнє почуття провини, виявлення й освоєння більш продуктивних схем міжособистісної взаємодії в родині;

- підтримка батьками формування й розвитку вторинних дефектів розвитку дитини - необхідне консультування про можливості корекції й «компенсації» того чи іншого первинного дефекту, навчання вправам, що допомагають подолати проблеми, пов'язані з ізоляцією дитини і т.д.

- проблеми батьків дітей з ООП, що замкнулися у своїх переживаннях на собі - потрібна допомога батькам у розкритті їхніх почуттів і переживань;

- дитиноцентризм - його подолання пов'язане із розв'язанням проблеми переорієнтації батьків на власне життя, розкриття невикористаних можливостей, їхньої значимості;

- «автономні» проблеми батьків, наприклад, проблеми пари, що існували до появи дитини, її інвалідності - продуктивні загальні підходи плюс аналіз «розвиваючих можливостей» дитячої присутності, можливо - виявлення «неусвідомлюваного» батьками й дитиною взаємозв'язку між проблемою подружжя й хворобою дитини.

Типові позиції клієнтів у консультуванні і їх перетворення:

- пасивна - вимагає активізації, трансляції відповідальності й демонстрації успіхів активних родин і дітей з ООП;

- «затиснута» - страх перед консультуванням і страх змін у цілому - необхідно показати родині роль змін, обговорити феномен «подвійного ефекту саморозкриття» і т.д.

- залежна - вимагає трансляції активності, існування альтернативних підходів, важливості їх пошуку;

- продуктивна - активна - необхідна допомога в пошуку інформації та виявленні установок, поведінки і т.д., які заважають розвитку родини й дитини;

- індіферентна - важливо поставити перед батьками питання, про те, що дає їм сьогоднішня поведінка, чи потрібно її зберегти, підсилити, що вони втратять, якщо їх перестануть сприймати і поважати через бездіяльність

й т.п., що принесуть їм більш продуктивні способи вирішення своїх проблем і дитини;

- негативна - консультант демонструє небажання клієнта працювати, це перевірка професіоналізму консультанта: продуктивні лобові питання про те, чи прагне клієнт продовжувати консультування та чи не потрібно його припинити, оскільки клієнт не виявляє зацікавленості й розкриття.

Проблеми батьків у ситуації супроводу утворюють кілька типових груп, наприклад:

- проблеми подружньої пари, у тому числі - її існування, відмінності сприйняття дитини і її хвороби - для цієї пари необхідна допомога в пошуку загальної, більш конструктивної, люблячої стратегії організації взаємовідносин з дитиною та один з одним;

- проблеми взаємодії дитини з батьками - капризи й неприйняття, неадекватні форми компенсації хвороби і т.д. - необхідна допомога клієнтам у зміні систем взаємодії, любов у відносинах з людьми;

- взаємодія дитини зі світом інших дітей і дорослих - часто необхідна «прицільна» робота в напрямку профілактики дисморфофобії, іпохондрії, інвалідизації та ін.

Конфліктні ситуації в різних ситуаціях консультування:

- не виникають, якщо спостерігається: дотримання етичних принципів, принципів первинного й вторинного договору, відкрите обговорення взаємодій клієнта й консультанта, їх відповідність договору, професійна й особистісна зрілість консультанта, готовність клієнта до консультування.

- виникають, якщо спостерігаються: «вигорання консультанта», накладення проблем клієнта й консультанта, взаємодія особистісних «незрілостей», і т.д.

Корекція конфліктів виступає як: ситуація для розкриття, ситуація розвінчання ілюзії розуміння - для взаєморозуміння, переломна ситуація,

погашення «уявного конфлікту» виявлення і протиставлення позицій, зміна консультанта.

Рекомендації із процесу консультування клієнтів даної групи опираються на відомі принципи екзистенціально-гуманістичної психотерапії: прийняття, емпатія, конгруентність, конкретність, незвичайність, пластичність поведінки й відстоювання цінностей. Крім того, у роботі з даними клієнтами важливо вміти «вписувати» дані принципи в практику безпосереднього спілкування: системність відхилень у розвитку особистості і її відносин у ситуації особливих потреб, вимагає від консультанта здатності «технологізувати» і «операціоналізувати» свою любов і прийняття клієнтів як людей, допомагаючи їм навчитися такого ж прийняття й любові не тільки на рівні «простого відношення», але й на рівні безпосередньої поведінки, у повсякденній життєдіяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень . Технології реабілітації дітей з ООП припускають обов'язкове включення батьків у реабілітаційні заходи. Підходи до вирішення проблеми реабілітації сімей з дітьми з ООП різноманітні. Консультування таких родин, або одного з батьків має свої певні особливості, які потрібно обов'язково враховувати для ефективної взаємодії. Психологічний супровід здійснюється в процесі спілкування з дитиною з родиною, її життєдіяльності. Це, насамперед , консультування профілактико- психотерапевтичного характеру, яке інформує та пов'язане з розкриттям загальних тенденцій розвитку дитини, її відносин зі світом і сімейних взаємин.

Існують важливі відмінності консультування родини, яка має дитину з ООП, від існуючих у цей час систем консультування. Подальший аналіз цих відмінностей дозволить запровадити більш ефективні формати консультування родин, які мають дітей з ООП.

Кожна з перерахованих типових проблем батьків дітей з ООП потребує більш детального дослідження, що дозволить отримати значний результат у напрямку їх корекції.

Рекомендації із процесу консультування клієнтів даної групи опираються на відомі принципи екзистенціально-гуманістичної психотерапії: прийняття, емпатія, конгруентність, конкретність, незвичайність, пластичність поведінки й відстоювання цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Десята міжнародна науково – практична конференція. Тези доповідей: в 2-х ч.; ч. 1. – К: Університет Україна. – 2010. – 400 с.
2. Андрейко Б.В. Несприятливий прогноз розвитку дитини раннього віку як чинник порушення емоційного стану батьків. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.08 «спеціальна психологія» – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.
3. Балакірська Л. В. Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами. Методичні орієнтири. 2011. № 6. С. 11-13.
4. Бастун Н.А. Роль центру соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями у допомозі родинам, які виховують дітей з особливими потребами / Н.А. Бастун, Л.П. Сиволицька // Соціальна служба в Україні: соціально-психологічні засади формування й ефективного функціонування : матеріали науково-практичної конференції. – Черкаси., 12.05.2005.
5. Борщевська Л. В., Зіборова Л. В., Іванова І. Б. На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами. Київ : б. в., 1999. 79 с.
6. Булах І. С., Кузьменко В. У., Помиткін Е. О. Консультативна психологія: підручник. Вінниця: Нілан, 2014.- 484 с.
7. Васківська С. В. Основи психологічного консультування. Київ : Ніка-центр, 2011. 424 с.
8. Гирман Н. В. Проблема батьків і дітей у сучасній сім'ї. Региональные проблемы соцработы : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Харків : Харків. гуманіт.-еколог. ін-т, 2008.
9. Грабовенко Н. В. Соціально-педагогічна робота з сім'ями, що виховують дітей з обмеженими можливостями, в умовах реабілітаційного центру : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2008.- 20 с.

10. Зімовіна Т. Є. Екологічність виховання дитини у сімейній системі. *Сучасні проблеми екологічної психології: екологічна парадигма сучасного образу життя і світу* : матеріали XV Міжнар. наук.-практ. конф., 17-18 трав. 2019 р. / за ред. Ю. М. Швалба. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2019. URL: http://www.ecopsy.com.ua/data/conf_2019/Tezi_Kharkiv_17_18_May.html
11. Ілляшенко Т. Д., Жук Т. В. Проблема психолого-педагогічної допомоги батькам, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Харківський осінній марафон психотехнологій* : тези доповідей. 2019. Ч.2.С. 131-135.
URL:http://lib.iitta.gov.ua/717936/1/%D0%86%D0%BB%D0%BB%D1%8F%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%96%D1%83%D0%BA_2019_131-135.pdf
12. Мамічева О. В. Спеціальна психологічна допомога в комплексному супроводі розвитку дитини з соціально-особистісними проблемами в системі освіти / О. В. Мамічева // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Психологія. – 2013. – 18, Вип. 22, ч. 2. – С. 258-264.
13. Мушкевич М. І. Модель психологічного дослідження сімей, що мають проблемних дітей / М. І. Мушкевич // Актуальні проблеми практичної та клінічної психології : матеріали XIII наук.-практ. семінару (Луцьк, 8–10 лист. 2018 р.) / СНУ ім. Лесі Українки ; каф. практи. та клінічної психології ; [за заг. ред. М. І. Мушкевич]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – С. 109–120.
14. Нагорна О. Б. Особливості корекційно-виховної роботи з дітьми з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посіб. Рівне, 2016. 141с.
15. Омельченко І.М., Кобильченко В.В. Спеціальна психологія Спеціальна психологія : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. – 224 с. – (Серія «Альма-матер»).
16. Подкоритова Л. О. Зміст психологічної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами / Л.О. Подкоритова // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2020. – № 1, т. 2. – С. 125–129.
17. Радчук Г. К. Культурно-психологічний підхід в контексті сімейного виховання. *Humanitarium* : зб. наук. праць / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». 2019. Т. 42. Вип. 1: Психологія. С. 138-146.
18. Реброва О. О. Аналіз ефективності програми психологічного супроводу батьків, які виховують дітей раннього віку з особливими освітніми потребами. *Габітус*. 2021. № 27. С. 33-38.

19. Реброва О. О. Специфіка батьківсько-дитячих відносин в родинях які виховують дітей з ООП. Психологічні науки: теорія і практика сучасної науки : Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 90-93.
20. Синьов В. М., Шеремет М. К., Руденко Л. М., Шульженко Д. І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. Актуальні питання корекційної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка., 2016. Вип. 7. Т. 2. С. 323–344.
21. Формування політики раннього втручання : тренінговий модуль / Кол. авторів :Л.Ю. Байда, Є. Б. Павлова, О.Л. Іванова, Г.В. Кукуруза. К., 2017. - 62 с.
22. Хмизова О.В. Організація психокорекційної роботи з батьками дітей з особливими потребами як складова цілісного процесу ранньої соціальної реабілітації / О.В. Хмизова, Н.В. Остапенко // Соціальна робота в Україні: теорія і практика науково-методичний журнал. - 2011. - № 3/4. - С. 203-211.
23. Царькова О.В., Варіна Г.Б. Генезис трансформації почуття провини у батьків дітей з обмеженими можливостями здоров'я / О. Царькова, Г. Варіна //Наука і освіта. - 2018. - № 9-10. - С 78-85.
24. Rutter M. Categories, dimensions, and the mental health of children and adolescents. Annals of the New York Academy of Sciences. Vol. 1008. 2006. P. 11-21.
25. Smyth B. M., McIntosh J. E., Emery R. E., Howarth S. L. Shared-time parenting: boundaries of risks and benefits for children. Parenting plan evaluations: applied research for the family court. New York : Oxford, 2016. P. 118-169.